



Aleksandra Jarosz

 <https://orcid.org/0009-0004-9010-7641>

Konrad Graczyk: *Niemieckie sądy specjalne w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2025, 445 s.

Stosunki polsko-niemieckie pozostają obarczone brzemieniem przeszłości, którego ciężar – mimo upływu czasu i zmieniających się uwarunkowań politycznych – wciąż jest dotkliwy. Szczególnie trudne wydają się badania naukowe i związane z nimi publikacje dotyczące okresu drugiej wojny światowej. Do poznania nieodkrytych kart historii przyczyniają się jednak w ostatnich dziesięcioleciach prace nad dokumentami archiwalnymi i ich krytyczne edycje, które stają się podstawą do dalszych opracowań. Takie działania prowadzi od kilku lat profesor Uniwersytetu Śląskiego, dr hab. Konrad Graczyk. Jego zainteresowania badawcze koncentrują się na prawie z okresu okupacji hitlerowskiej, sprawowaniu sądownictwa oraz administracji na terenie Polski pod władzą niemiecką w latach 1939–1945, zwłaszcza zaś na sądach specjalnych¹. Właśnie niemieckim sądom specjalnym poświęcona została ostatnia monografia badacza zatytułowana *Niemieckie sądy specjalne w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945*. Składa się ona z pięciu rozdziałów, wstępu, zakończenia, aneksu, obszernej bibliografii, uwzględniającej m.in. wykorzystane źródła archiwalne, indeksu nazwisk oraz wykazów tabel i skrótów. Książka stanowi syntezę problemu, a jej wydanie poprzedzone zostało publikacją licznych artykułów naukowych, w których autor dokonał charakterystyki trzynastu sądów specjalnych działających w okupowanej Polsce.

¹ Prace badawcze Konrada Graczyka dotyczące tego tematu ujęte są w *Bibliografii*.

We wstępie do monografii K. Graczyk zarysowuje ogólną zasadę systemu sądownictwa na ziemiach polskich okupowanych przez Niemców. Zwraca uwagę, że na terenach wcielonych do Rzeszy przejęty został ogólnoniemiecki system sądownictwa, podczas gdy w Generalnej Guberni istniały dwa pionory sądownictwa: niemiecki i polski. Sądy należące do drugiego pionu, nazywane z czasem „nieniemieckimi”², były podporządkowane sądom okupanta. W sądownictwie niemieckim utworzono sądy specjalne, których funkcjonowanie opierało się na identycznych rozwiązaniach jak te przyjęte zaraz po dojściu do władzy Adolfa Hitlera. Sądy specjalne Trzeciej Rzeszy miały na celu ograniczenie praw jednostki do obrony przy jednoczesnym wzmocnieniu strony oskarżającej. Zakładały więc m.in. zminimalizowanie wstępnego dochodzenia sądowego, odrzucenie wniosków dowodowych obrony, wszczęcie postępowania przez prokuraturę, a nie jak dotychczas przez sąd. Najbardziej dotkliwe było natomiast natychmiastowe uprawomocnienie się wyroku³. Taką formę sądów doraźnych wprowadził – na wzór niemiecki – Hans Frank na obszarze podlegającej mu Generalnej Guberni. Autor recenzowanej monografii podejmuje się syntezy funkcjonowania tych sądów. Pyta przy tym o ich modele; analizuje podobieństwa między niemieckimi i polskimi rozwiązaniami, kadre, statystyki orzecznictwa, jakościowe praktyki sądowe z uwzględnieniem rodzaju stosowanego aktu prawnego oraz rodzaju czynu; bada także rolę, jaką sądy te odegrały w procesie eksterminacji narodu polskiego. Korpus źródłowy, opracowany według zasad historyka prawa (historycznej i formalno-dogmatycznej) oraz statystycznej i komparatystycznej, objął źródła normatywne, archiwalne, prasowe i piśmiennicze z omawianego okresu. Dokumenty archiwalne, pochodzące z trzynastu archiwów, to przede wszystkim zachowane wyroki sądów specjalnych.

Przedstawioną w książce analizę 3814 (!) wyroków poprzedzają rozdziały o charakterze teoretyczno-historycznym. W pierwszym z nich opisano okoliczności powstania sądów specjalnych na terenie okupowanej przez Niemców Polski, zasady ich tworzenia, regulacje prawne, jakimi się kierowały, niejednorodną strukturę wewnętrzną, podział administracyjny i zmiany, którym podlegały w toku działań wojennych. Dokładnie scharakteryzowano także postępowania jurysdykcyjne, ich wszczynanie, przebieg, sposób

² K. Graczyk: *Niemieckie sądy specjalne w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2025, s. 12.

³ Por. T. Haaf: *Sondergerichte (1933–1945)*. W: *Historisches Lexikon Bayerns*. [https://www.historisches-lexikon-bayerns.de/Lexikon/Sondergerichte_\(1933-1945\)](https://www.historisches-lexikon-bayerns.de/Lexikon/Sondergerichte_(1933-1945)) [data dostępu: 31.12.2025]; B. Dörner: „Heimtücke“. *Das Gesetz als Waffe. Kontrolle, Abschreckung und Verfolgung in Deutschland 1933–1945*. Paderborn–München: Schöningh, 1998.

wnoszenia sprzeciwów i rodzaj wydawanych wyroków, w tym zasądzanych kar. Z analizy wynika, że wiele spraw dotyczyło handlu (podbijania cen, łamania monopolu, nielegalnego nabywania towarów, w szczególności mięsa) lub było konsekwencją przepisów rasowych (niedozwolone kontakty polsko-niemieckie, nienoszenie opaski z gwiazdą Dawida i in.). Dodatkowy walor informacyjny stanowi w tym rozdziale materiał ilustracyjny, przedstawiający wybranych urzędników, siedziby sądów specjalnych w poszczególnych polskich miastach czy też samych oskarżonych.

Rozdział drugi poświęcono kadrze sądów specjalnych, głównie strategii obsadzania stanowisk sędziowskich, zajmowanych przez osoby oddelegowane z Rzeszy. Zawarto w nim również dokładne statystyczne zestawienia sędziów oraz prokuratorów, wraz z informacjami o ich pochodzeniu i postawach politycznych, a także z oceną ich działania, dokonaną przez polskich przedstawicieli palestry.

Kluczowe rozdziały monografii – trzeci i czwarty – poświęcone zostały charakterystyce problemów orzecznictwa i ich statystycznemu ujęciu. Opierają się one na materiale empirycznym i z punktu widzenia historii prawa stanowią bardzo ciekawy sposób wykorzystania zasobów archiwalnych. Czytelników, także tych bez przygotowania prawniczego, zainteresują bez wątpienia rodzaje spraw, które trafiały na wokandę, i ich częstotliwość. W monografii opracowano szczegółowo, z przytoczeniem konkretnych *casusów*, przestępstwa tzw. szkodników narodowych wymierzone przeciwko społeczeństwu, by pozbawić jego przedstawicieli mienia, narazić na straty czy uszczerbek na zdrowiu (np. kradzieże pieniędzy z przesyłek pocztowych, przywłaszczanie poczty, grabież na kolei, wręczanie łapówek za odsunięcie od prac przymusowych, zwłaszcza ludności żydowskiej, lub za wstrzymanie skierowania na roboty przymusowe). Liczną grupę stanowiły także przestępstwa z użyciem broni czy niebezpiecznych przedmiotów. Równie ciekawy jest podrozdział poświęcony przestępstwom politycznym, za jakie uważano czyny popełnione przez Polaków na Niemczech w okresie kampanii wrześniowej 1939 roku, słuchanie niedozwolonych radiostacji, wypowiedzi antypaństwowe czy hańbienie rasy poprzez kontakty seksualne z przedstawicielami niższych ras. Osobna grupa przestępstw rozpatrywanych przez sądy specjalne dotyczyła ludności żydowskiej i jej zachowania niezgodnego z wymogami okupanta (noszenie opaski z gwiazdą Dawida, zakaz uboju rytualnego, działania utrudniające kumulację na obszarach zamkniętych, a następnie ich nielegalne opuszczanie i in.). Sądy specjalne zajmowały się ponadto orzecznictwem w zakresie udzielania schronienia Żydom. Wiele spraw tego typu kończyło się wyrokiem śmierci. Warto zauważyć, że szereg przestępstw z okresu wojny nie wynikał

z uwarunkowań czasowych czy okoliczności szczególnych. Niezależnie bowiem od wojennych zawirowań w analizowanym czasie odnotowywano morderstwa, oszustwa, fałszerstwa pieniędzy czy dokumentów. Należy w tym miejscu podkreślić, że liczba przestępstw i wydawanych wyroków różnią się od siebie w zależności od przyporządkowania geograficznego lub etapu wojny. W niektórych sądach wydawano więcej, w innych zaś mniej wyroków, choć – ogólnie rzecz biorąc – aż ponad 80% to wyroki skazujące. Analizę zamyka omówienie stanu zachowania dokumentów z sądów specjalnych oraz sposób ich przetrzymywania i udostępniania. Dopełnieniem części analityczno-empirycznej jest aneks, będący tabelarycznym zestawieniem sędziów, oskarżycieli i protokolantów pracujących w sądach specjalnych w Polsce w latach 1939–1945.

Obszerna i wieloaspektowa bibliografia, wieńcząca publikację, stanowić może natomiast drogowskaz dla kolejnych badaczy, którzy zechcą wykorzystać zarówno materiały źródłowe, jak i polskie oraz niemieckie opracowania.

Monografia Konrada Graczyka bazuje na bogatym materiale archiwalnym i aktach prawnych, co powoduje, że znajdzie odbiorców zarówno wśród prawników, historyków, jak i zainteresowanych dziejami Polski w okresie wojennym. Czyni ją to również publikacją o zastosowaniu interdyscyplinarnym. Opisywanie poszczególnych przypadków, rozważanie wydanych wyroków z perspektywy przeszłości i terażniejszości umożliwia lepsze zrozumienie problemu. Ujęcie komparatystyczne, porównanie badań nad sądami specjalnymi w Polsce i w Niemczech bez wątpienia pozwala szerzej spojrzeć na mechanizmy władzy i je zrekonstruować. Monografia ma dużą wartość poznawczą, zapełnia lukę w polskiej historii prawa, a rzetelność przeprowadzonych badań i dbałość o aspekty językowo-edytorskie czynią tę pozycję wydawniczą godną polecenia.

Bibliografia

- Dörner Bernward: „*Heimtücke*“. *Das Gesetz als Waffe. Kontrolle, Abschreckung und Verfolgung in Deutschland 1933–1945*. Paderborn–München: Schöningh, 1998.
- Graczyk Konrad: *Sprawa Ignacego Kaczmarka. Studium przypadku niemieckiego zabójstwa sądowego z 1944 r. oraz rozliczeń z okupacją niemiecką*. Warszawa: IPN, 2022.
- Graczyk Konrad: „*Stołeczny*” *Sondergericht. Niemiecki Sąd Specjalny w Krakowie (Sondergericht Krakau) 1939–1945*. „*Folia Historica Cracoviensia*” 2024, vol. 30, issue 1, s. 5–97.

Graczyk Konrad, Mielnik Hubert: *Okupacyjne prawo, sądy i administracja na ziemiach polskich pod władzą niemiecką 1939–1945. Stan badań i postulaty badawcze*. „Pamięć i Sprawiedliwość. Pismo naukowe poświęcone historii najnowszej” 2025, t. 45, nr 1, s. 32–66.

Haaf Tobias: *Sondergerichte (1933–1945)*. W: *Historisches Lexikon Bayerns*. [https://www.historisches-lexikon-bayerns.de/Lexikon/Sondergerichte_\(1933-1945\)](https://www.historisches-lexikon-bayerns.de/Lexikon/Sondergerichte_(1933-1945)) [data dostępu: 31.12.2025].

Niemieckie sądy specjalne w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945

Streszczenie: Recenzja monografii Konrada Graczyka pt. *Niemieckie sądy specjalne w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945* charakteryzuje dokonaną przez autora syntezę sądów specjalnych działających na terenie okupowanej Polski w latach 1939–1945. W recenzowanej książce ukazano ich funkcjonowanie i rolę, jaką odegrały w procesie eksterminacji narodu polskiego.

Słowa kluczowe: sądy specjalne, Generalna Gubernia, 1939–1945, materiały źródłowe, archiwa, akty prawne

Niemieckie sądy specjalne w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945

Abstrakt: Die vorliegende Rezension der Monografie von Konrad Graczyk *Niemieckie sądy specjalne w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945* [Deutsche Sondergerichte im Generalgouvernement 1939–1945] charakterisiert die vom Autor vorgenommene Synthese der Sondergerichte, die in den Jahren 1939–1945 im besetzten Polen tätig waren, und zeigt deren Funktionsweise und Rolle im Prozess der Ausrottung des polnischen Volkes auf.

Schlüsselwörter: Sondergerichte, Generalgouvernement, 1939–1945, Quellen, Archiv, Rechtsakte

Niemieckie sądy specjalne w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945

Abstract: This review of Konrad Graczyk’s monograph *Niemieckie sądy specjalne w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945* [German Special Courts in the General Government 1939–1945] outlines the author’s synthesis of the special courts operating in occupied Poland between 1939 and 1945. The book illustrates their functioning and the role they played in the process of exterminating the Polish people.

Keywords: special courts, General Government, 1939–1945, sources, archives, legal acts

Aleksandra Jarosz, studentka prawa i filologii germańskiej Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach. Jej zainteresowania badawcze koncentrują się wokół badań porównawczych nad literaturą i prawem, a także wokół źródeł archiwalnych w kontekście aktów prawnych oraz historii prawa.

Aleksandra Jarosz, Studentin der Rechtswissenschaften und Germanistik an der Schlesischen Universität in Kattowitz; wissenschaftliche Interessen: vergleichende Untersuchungen zu Literatur und Recht, Archivquellen und Rechtsakte, Rechtsgeschichte.

Aleksandra Jarosz, student of law and German Studies at the University of Silesia in Katowice. Her academic interests include comparative literature and law, as well as the study of archival sources in relation to legal acts and legal history.
